

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

ПЕТРОВСЬКИЙ Едуард Петрович

УДК 930.2:94(477.74)"1937/1938"(043.3)

**АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ
У 1937–1938 РОКАХ**

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ХМАРСЬКИЙ Вадим Михайлович,
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова,
кафедра історії України, завідувач

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора,
відділ історії України 20–30-х років
XX століття, завідувач

доктор історичних наук, професор
МАТЯШ Ірина Борисівна
Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи і документознавства, директор

Провідна установа: Дніпропетровський національний університет,
кафедра історіографії та джерелознавства

Захист відбудеться 28 вересня 2006 року о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

Автореферат розісланий 22 серпня 2006 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. О. Песчаный

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження. В умовах появи все більшої кількості наукових досліджень з вивчення історії масових репресій відбувається зростання ролі джерелознавства та вироблених ним прийомів і методів роботи з документальними джерелами. Після 1991 року історична наука збагатилася новим, специфічним видом джерел – архівно-слідчими справами. Хоча до наукового обігу були запроваджені лише справи реабілітованих громадян і далеко не всі дослідники отримали можливість працювати з ними, однак бібліографія робіт, написаних з їхнім використанням, налічує сотні одиниць. Проте, незважаючи на наявні спроби, продовжує існувати необхідність створення джерелознавчих праць і розробки методичних прийомів роботи з цим складним і суперечливим джерелом.

Вкрай необхідними є описання і аналіз не тільки архівно-слідчих справ, а й архівних фондів, де вони зберігаються. Комплексне вивчення джерел у межах одного фонду, розкриття їхніх інформативних можливостей, що виходять із структури і складу документів, має велике значення для дослідження регіональних особливостей історичного процесу в Україні. Академік НАН України, голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» П. Тронько зауважує: «Виняткова цінність локального дослідження обумовлена тим, що завдяки йому історичний процес прослідковується крізь призму місцевих досліджень, підкреслюючи конкретні риси історичної дійсності, а не підганяючи фактичний матеріал під загальноприйнятну схему... У логічному поєднанні загального та місцевого матеріалу і полягає смисл достовірного конкретного дослідження»¹.

Актуальність дослідження полягає також у тому, що неупереджений аналіз архівно-слідчих справ з метою визначення ступеню повноти і достовірності закладеної в них інформації для дослідження різних аспектів історії репресій сприятиме збільшенню змістової віддачі цього виду масових джерел, зробить їх більш доступними для вивчення і включення в орбіту наукового обігу, а також підвищить пізнавальні можливості дослідника.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми кафедри історії України «Південна Україна: історія, історіографія, джерела» Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (номер державної реєстрації 0101U008289) та у межах державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», затвердженої постановами Президії Верховної Ради України № 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р. і Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р. Автор протягом чотирьох років є членом Одеської обласної редколегії та науково-редакційної групи з підготовки та видання вказаної серії книг.

Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб виявити і дослідити комплекс архівно-слідчих документів, здійснити їхній структурно-джерелознавчий аналіз, визначити класифікацію та особливості формування архівно-слідчих справ,

¹ Тронько П. Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті: (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / В. А. Смолій (наук. ред.) – К., 2002. – С. 12.

з'ясувати інформаційний потенціал справ як історичного джерела для реконструкції історії масових репресій та їхніх особливостей на регіональному рівні.

Для досягнення мети в роботі поставлені такі **дослідницькі завдання**:

- дати характеристику ступеню наукової розробки архівно-слідчих справ як джерела з історії масових репресій 1937–1938 рр. та визначити тенденції їхнього використання в дослідженнях різних аспектів та напрямків репресивної політики;
- здійснити спробу описання архівного фонду «П» УСБУ в Одеській області, особливостей зберігання в ньому архівно-слідчих справ 1937–1938 рр. та проблем їхнього вивчення і використання;
- відстежити класифікаційні особливості архівно-слідчих справ у залежності від таких параметрів: кількість притягнутих по справі осіб; час і місце порушення і провадження справи; орган, який прийняв репресивне рішення; характер заходів по перегляду справи та наявність документа про реабілітацію;
- простежити специфіку формування складу документів архівно-слідчих справ;
- евристичним шляхом виявити якомога ширше коло типів документів архівно-слідчих справ і систематизувати їх;
- зробити структурно-джерелознавчий аналіз архівно-слідчих справ, виходячи з типового для 1937–1938 рр. складу документів у них і відповідної методики опрацювання цього виду джерел;
- визначити і розкрити інформаційний потенціал архівно-слідчих справ для реконструкції періоду «Великого терору»;
- з'ясувати інформаційну цінність архівно-слідчих справ як джерела з історії вивчення масових репресій.

Об'єктом дослідження є комплекс архівно-слідчих справ, пов'язаних із здійсненням органами НКВС масових репресій в період 1937–1938 рр., які, зокрема, нині зберігаються у фонді «П» архіву управління Служби безпеки України в Одеській області.

Предметом дослідження є процес створення документів архівно-слідчих справ, з'ясування і розкриття їхнього інформаційного потенціалу при дослідженні вітчизняної історії 1937–1938 рр., а також класифікація і особливості формування архівно-слідчих справ та систематизація документів у них.

Хронологічні межі дослідження. В історіографії період 1937–1938 рр. виділяється як час найбільшого сплеску масових репресій, т. зв. «Великий терор», або «Велика чистка», тому здійснюється аналіз тих справ, які були порушені з 1 січня 1937 року по 31 грудня 1938 року. Однак звертається увага на окремі справи другої половини 1936 р., матеріали яких стали основою для подальшої фабрикації. Тому нижньою межею є середина 1930-х рр. По окремих справах, порушених протягом 1937–1938 рр., слідство тривало аж до 1941 р. До того ж процес реабілітації репресованих громадян і поповнення їхніх архівно-слідчих справ триває по сьогоднішній день, тому верхньою хронологічною межею дослідження є сучасність.

Територіальні межі дослідження визначаються специфікою архівно-слідчих справ, які знаходяться у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області. Головним чином вони охоплюють територію сучасної Одеської області, крім Південної Бесса-

рабії (до 1940 р. вона перебувала у складі Румунії). Це зумовлено також специфічною адміністративно-територіального поділу, зміни якого були типовою ситуацією в ХХ столітті, і особливо в 1930-ті рр. Визначаючи територіальні межі роботи терміном «Одещина», автор враховує ті радикальні реформування, що відбулися впродовж 1937–1938 рр. з площею області, кількістю її районів, існуванням національних районів та сільських рад. Враховується, що частина сучасних районів входили до Молдавської АРСР. Окремі архівно-слідчі справи, що нині зберігаються в архіві УСБУ в Одеській області, порушувалися і провадилися органами НКВС інших регіонів України та СРСР.

Методи дослідження. При роботі над темою був використаний комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, історичних та джерелознавчих методів: системно-структурний науковий метод – для розгляду об'єкту як цілісної системи; історичний та логічний методи – для вивчення процесу формування складу архівно-слідчих справ та їхніх особливостей; типологічний метод – для побудови типологічної схеми документів, розгляду їхнього значення, взаємозв'язку та часу появи в ході формування архівно-слідчих справ; порівняльно-історичний метод – для виявлення загальних та особливих рис наявної в документах інформації, можливостей і критеріїв її перевірки; метод аналогії – для дослідження історії репресій у межах одного населеного пункту, підприємства, установи або у межах однієї контрреволюційної організації, сфабрикованої слідчими; ретроспективний метод – для реконструкції подій, пов'язаних з проведенням масових репресій в період 1937–1938 рр.; методи класифікації, аналізу формулярів, формалізації та генералізації – для дослідження такого складного і суперечливого джерела як архівно-слідчі справи, особливостей внутрішньої структури зібраних в них документів та фіксації інформації. Наявністю значного масиву інформації в архівно-слідчих справах обумовлене застосування також статистичних методів (вибіркового, варіаційних, динамічних рядів) і графічних способів подання отриманих даних; частково застосовувався біографічний (просопографічний) метод.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше здійснене комплексне дослідження архівно-слідчих справ одного архівного фонду як окремого виду історичних джерел, визначення інформативності та вірогідності їхніх документів шляхом застосування відповідних методик, а також необхідності використання їх у роботах різного тематичного спрямування. Здійснено класифікацію архівно-слідчих справ та простежено особливості їх формування і принципи систематизації документів.

Особистий внесок автора у розробку даної теми полягає у дослідженні архівно-слідчих справ як джерела вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр. шляхом системного описання і аналізу матеріалів фонду «П» (припинених справ) архіву УСБУ в Одеській області, а також визначенні їхніх інформативних можливостей для реконструкції репресивної політики органів НКВС.

Новизну дослідження визначає фактичний матеріал, вперше введений до наукового обігу. Він демонструє динаміку масових репресій на Одещині в другій половині 30-х років, а також найбільш типові ситуації при провадженні слідства по

окремих справах і допущені в ході цього численні порушення законодавства, прав і свобод людини, що підкріплюється низкою прикладів з архівно-слідчих справ. Дисертаційне дослідження вперше вводить у науковий обіг значний масив раніше невідомих документів.

Практичне значення одержаних результатів визначається новизною теми. Воно полягає у тому, що матеріали і результати дисертації можуть бути використані в процесі підготовки джерелознавчих досліджень, посібників, підручників, у краєзнавчих студіях, а також при викладанні загальних лекційних курсів з джерелознавства, історії України, історичного краєзнавства та спеціальних курсів: «Джерела з історії України» і «Тоталітарні режими ХХ століття».

Апробація результатів дослідження відбувалася у формі виступів та доповідей на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: II Міжнародна науково-практична конференція «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє» (Одеса, 2004), II Міжнародна науково-теоретична конференція «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (Ніжин, 2005), наукова конференція «Історична наука в Одеському (Новоросійському) університеті: традиції і нові тенденції (1865–2005)» (Одеса, 2005), VI конгрес МАУ (Донецьк, 2005).

Рукопис дисертації обговорено на засіданні кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Публікації. Результати дослідження відображені у 10 статтях, опублікованих у наукових журналах, збірках, матеріалах наукових конференцій, в тому числі 4 – у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданням, характером дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Обсяг тексту дисертації 188 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність, зв'язок з науковими програмами, визначено об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні і територіальні рамки, сформульовано мету й завдання роботи, розкрито новизну та практичне значення одержаних результатів, позначена їхня апробація.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методи дослідження»** розкриваються відповідні аспекти проблеми.

Узагальнення наявної літератури по темі політичних репресій здійснили в докторських дисертаціях і монографіях українські дослідники Ю. Шаповал, С. Білокінь, В. Ченцов, М. Шитюк, В. Нікольський².

² Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / АН України. Ін-тут нац. відносин і політології. Ред. І. Ф. Курас. – К., 1993. – 351 с.; Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.; Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття – К., 2000. – 532 с.; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.

Спираючись на історіографічні класифікації попередників, вважаючи їх науково обґрунтованими і в більшій чи меншій мірі повними, дисертант використав лише ті праці, які сприяли досягненню поставленої мети – вивченню архівно-слідчих справ як джерела з історії репресій 1937–1938 рр. Здійснено більш детальний аналіз тих праць, в основі яких лежать матеріали архівно-слідчих справ або вони посідають чільне місце серед використаних джерел. Аналіз інших праць здійснено лише за умови їхнього важливого значення для досліджуваної теми.

Вже в 1992 р. першу спробу джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ здійснив С. Білокінь³. Він ставив питання про необхідність дослідження цього виду джерел з точки зору джерелознавства та вироблення відповідної наукової методології. Головним чином акцентувалась увага на проблемах повноти складу документів у справах, пов'язаних з вилученням багатьох з них протягом всього часу зберігання, перешиванням справ, зміною нумерації.

У 1994 р. С. Білокінь опублікував статтю по цьому ж питанню в збірці «Проблеми історії України»⁴. Пізніше цей текст став основою підрозділу вступу до його монографії, в якому джерелознавче дослідження архівно-слідчих справ охоплює значно ширше коло проблем⁵. До сьогодні праця «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)...» залишається єдиною комплексною роботою джерелознавчого характеру.

Після передання частини справ з Державного архіву СБУ до фонду 263 ЦДАГОУ розпочалось інтенсивне дослідження цього історичного джерела. Р. Пиріг та О. Гранкіна представили на розгляд наукової громадськості свою розвідку, яка видана в матеріалах двох конференцій⁶. У тезовому вигляді вони виклали основні особливості архівно-слідчих справ, критерії вірогідності їхнього фактичного матеріалу та основні прийоми методики вивчення. Серед них, зокрема, класифікація архівно-слідчих справ відповідно до періодизації політичних репресій, необхідність знання чинного на момент заведення слідчих матеріалів законодавства, системного застосування порівняльного, текстового та контент-аналізів.

У 1997 р. колектив авторів (О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко) підготували методичні рекомендації щодо використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.⁷. Крім загальної характеристики цього виду

³ Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 29–37.

⁴ Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Проблеми історії України. – Вип. 3. – К., 1994. – С. 90–101.

⁵ Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

⁶ Пиріг Р. Я., Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матер. міжнар. наук. конф., 15–16 вересня 1994 р. / П. Панченко та ін. (ред.) – К., 1998. – С. 38–44; Пиріг Р. Я., Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – К., 1998. – С. 24–29.

⁷ Гранкіна О. В., Омельчук Д. В., Московченко Н. П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації. – К., 1997. – 34 с.

історичних джерел і його значення для досліджень з вітчизняної історії відповідних періодів, було окреслено схему процесу формування документів у справах, подано джерелознавчу характеристику основних документів та методичні рекомендації щодо їхнього дослідження. Загалом описано близько двадцяти типів документів архівно-слідчих справ за виключенням тих, які відкладались у процесі перегляду справ і реабілітації репресованих осіб.

Кілька ґрунтовних публікацій джерелознавчого характеру належить особисто О. Гранкіній-Бажан⁸. Дослідниця приходить до висновку, що інформаційна насиченість слідчих матеріалів залежить, як мінімум, від двох показників: від періоду заведення справи та від мотиву звинувачення, а також визначає обов'язковий набір типових документів для справ 1937–1938 рр. Вона доводить, що знаючи особливості їхнього формування є можливість за суперечливими і уривчастими даними, шляхом зіставлення і аналізу матеріалів періодів репресій і реабілітації, уявити механізм дії каральних органів.

Широкого спектру питань, пов'язаних із залученням архівно-слідчих справ до наукового та соціально-правового обігу, торкнулися в 1997 р. учасники спеціальної науково-практичної конференції «Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання», яку можна назвати етапною у процесі вивчення цих джерел⁹.

У виданій збірці праць підсумовувався практичний досвід в опрацюванні архівно-слідчих справ, який відбивав тогочасний стан теоретичних досліджень з цієї проблематики. Хоча всі вони мають тезовий характер, що не дозволяє дати достатньо обґрунтовану оцінку, однак слід виділити джерелознавчі публікації Я. Калакури та Р. Подкура, а також роботи І. Матяш, Т. Григор'євої, Г. Ковальчук, Р. Маньковської, І. Усенка, В. Юркової, В. Ляхоцького, у яких здійснено аналіз архівно-слідчих справ як джерела з дослідження окремих напрямків історичного минулого.

Я. Калакура зазначив необхідність застосування критичного підходу при дослідженні цього джерела: зовнішньої критики – встановлення історії появи джерела, його походження і авторство та внутрішньої критики – встановлення інформаційної цінності, достовірності відомостей. Остання, на його думку, мала складатися з двох основних етапів: аналітичного та синтетичного¹⁰.

У своїй кандидатській дисертації та монографії Р. Подкур виділяє розгляд архівно-слідчих справ у досить великий за обсягом підрозділ¹¹. Автор подає загальний

⁸ Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 49–57; Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 174–182.

⁹ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.

¹⁰ Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – К., 1998. – С. 21–22.

¹¹ Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Дис... канд. істор. наук. – К., 1999. – 274 с.; Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб. – К., 2000. – 230 с.

огляд архівно-слідчих справ 1918 – кінця 1930-х рр., пропонує різні критерії їхньої класифікації та характеризує методи, необхідні для роботи з ними. На відміну від попередників, він приділяє увагу опису зовнішнього оформлення справ.

Внесок у вивчення проблем джерелознавчого аналізу матеріалів архівно-слідчих справ зробили також дослідники з Росії Л. Головкова, А. Литвин, В. Макаренко, Н. Перемишленікова, які у своїх студіях приділили увагу різноманітним аспектам методики роботи і використання інформації цього джерела¹².

З метою розробки єдиної методики по описанню архівно-слідчих справ у межах проекту створення єдиного електронного банку даних репресованих СРСР «Повернуті імена» керівник регіонального координаційного центру на півдні України Л. Ковальчук розробила «Методичні рекомендації по описанню архівно-слідчих справ»¹³. На основі багаторічного досвіду роботи з цим видом джерел вона запропонувала прийоми і методи уніфікованого опису справ з метою отримання систематизованої і достовірної інформації.

Спробу здійснити структурний аналіз документів архівно-слідчих справ, визначити їх місце в процесі слідства та ступінь вірогідності зробив інший учасник проекту «Повернуті імена» О. Ватлін¹⁴. Він приділив увагу документам різних періодів перегляду справ та підготував коментарі до структури і документів справ. Грунтовну розвідку, присвячену джерелознавчому аналізу документів зі справ по наглядовому провадженню Прокуратури СРСР, опублікувала О. Едельман¹⁵.

Велика кількість праць, написаних з використанням архівно-слідчих справ, предметом дослідження мають історію масових репресій. Цей напрямок репрезентують також розвідки за соціально-професійною приналежністю репресованих, дослідження репресій проти представників окремих національностей та праці, в яких висвітлюється доля окремих осіб, що зазнали репресій.

Отже, історіографія вивчення проблеми може бути розділена на два напрямки. До першого слід віднести джерелознавчі дослідження архівно-слідчих справ, в яких здійснено спроби їхнього критичного аналізу, синтезу, визначення інформативних можливостей та основних методів і прийомів роботи. Головним чином в цих дослі-

¹² Головкова Л. А. Особенности прочтения следственных дел в свете канонизации новомучеников и исповедников российских // Альфа и омега. Ученые записки Общества для распространения Священного писания в России. – 2000. – № 4. – С. 206–211; Литвин А. Л. Следственные дела советских политических процессов как исторический источник // Проблемы публикации документов по истории России XX века. Материалы Всероссийской научно-практической конференции научных и архивных работников. – М., 2001. – С. 332–336; Перемишленникова Н. М. Архивное следственное дело как исторический источник // Там само. – С. 337–340; Макаренко В. Г. Архивно-следственные дела репрессированных крестьян как исторический источник // Третья Дальневосточная конференция молодых историков. Материалы. – Владивосток, 1994. – С. 63–68.

¹³ Ковальчук Л. В. Методические рекомендации по описанию архивно-следственных дел // Материалы к семинарам-тренингам: Сборник материалов для участников партнерской сети проекта «Возвращенные имена» / Сост. и вступ. статья В. М. Кириллова. – Н. Тагил, 2002. – С. 54–88.

¹⁴ Ватлин А. Ю. Архивно-следственные дела УНКВД Московской области как источник по истории «массовых операций» 1937–1938 гг. // Там само. – С. 190–221.

¹⁵ Эдельман О. В. Надзорные производства Прокуратуры СССР как источник по истории политических репрессий // Там само. – С. 221–234.

дженнях, більшість з яких – статті, подається загальний аналіз цього виду джерел без урахування притаманних кожному хронологічному періоду особливостей. Крім того, джерелознавчому аналізу піддані лише найбільш типові документи архівно-слідчих справ. Другий напрямок представлений працями з історії репресій, написаними на основі архівно-слідчих справ. Вони демонструють інформативні потужності цього виду історичних джерел для реконструкції процесу масових репресій, їхньої соціальної та національної спрямованості, досліджують долі конкретних жертв репресій та виконавців. Саме для цього напрямку є потреба в розробці теорії та методики роботи зі складним і суперечливим джерельним комплексом радянського тоталітарного минулого. Тому, незважаючи на наявні праці джерелознавчого характеру, архівно-слідчі справи як історичне джерело потребують спеціального дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять передусім архівні матеріали. Крім них також використано надруковані збірки документів, періодичні видання та мемуарну літературу. Основний комплекс використаних документів складають архівно-слідчі справи фонду припинених справ (фонд «П») архіву управління Служби безпеки України в Одеській області. В більшості справ цього фонду є документи про реабілітацію репресованих громадян, ці репресії визнані незаконними і тому саме цей фонд традиційно вважається головним джерелом для досліджень з історії репресій в регіоні.

Фонд «П», незважаючи на його обсяг, не є первинним і далеко не повний. Цей фонд є похідним і вибіркоким, тому що формувався не по мірі закінчення ведення слідства і передання справ в архів (що відбувало б хронологію процесу репресій), а по мірі перегляду архівно-слідчих справ, їхнього припинення і прийняття рішення про реабілітацію. Таким чином, цей фонд почав формуватись лише з 1954 року і є лише частиною того масиву слідчих справ, які велися радянськими репресивними органами і реально відображають процес репресій. Одна з проблем його описання полягає в тому, що фонд постійно поповнюється як за рахунок перегляду справ радянського періоду, так і за рахунок припинених справ 1990-х – 2000-х років.

Описів фонду немає, і точно з'ясувати кількість одиниць зберігання в ньому поки що неможливо. Згідно з порядковою нумерацією справ і журналами реєстрації на листопад 2005 року останній номер – № 29168-п. Проте це не означає, що на даний момент в фонді є саме така кількість одиниць зберігання. По-перше, тому що значна кількість справ багатотомні, до багатьох з них додаються КНС (контрольно-наглядові справи), до деяких – особиста справа ув'язненого (з в'язниці або табору), в деяких є майнові справи (заводились в 1950–1960-ті роки, якщо реабілітовані або їхні родичі подавали заяву про виплату компенсації за конфісковане майно). Перелічені справи нинішнє керівництво архіву УСБУ вважає «секретними» і не видає дослідникам для опису, хоча в них може міститись інформація про місця ув'язнення і табірну долю репресованого, дата і місце його смерті, дата звільнення, відомості про подальшу долю тощо. А по майнових справах – інформація про процес отримання компенсації. Якщо врахувати всі види справ і багатотомність частини з них, то одиниць зберігання в фонді «П» значно більше, ніж порядкових номерів архівно-слідчих справ.

По-друге, число 29168 є неточним, оскільки велику кількість справ вислано з одеського архіву в інші міста і колишні республіки СРСР; частина справ пройшла перенумерацію у зв'язку з об'єднанням справ репресованого за різні роки в одну справу і зберігання за нею одного номеру; деякі справи було повернуто в основний фонд; деякі номери пропущено, тому що за роки формування фонду траплялись помилки в порядковій нумерації.

Тому реальних справ (не одиниць зберігання), які продовжують зберігатись в фонді «П», менше ніж 29168. Всі ці фактори не дозволяють визначити точне число архівно-слідчих справ. Орієнтовна кількість підслідних, що проходять по цих справах – приблизно 36 тисяч осіб. За проведеними підрахунками з цієї загальної кількості репресованих 15663 особи були заарештовані протягом 1937–1938 рр. Це число є умовним, тому що реальна кількість репресованих на Одещині досі невідома. Але було взято сталє число – 15663 репресованих для можливості здійснення кількісних підрахунків.

Абсолютна більшість наявних у фонді справ порушувались і велись слідчими органами одеського обласного управління НКВС і його районними відділеннями. В тому числі тих районів, які згодом увійшли до складу створених у 1937 р. Миколаївської, Кіровоградської та Херсонської областей. Значна частина справ була порушена УДБ НКВС Молдавської АРСР і його районними відділеннями, тому що у той період частина районів сучасної Одеської області входила до складу МАРСР.

У дисертаційному дослідженні були використані також джерела фонду 11 (Одеського обласного комітету КП(б)У) з Державного архіву Одеської області. Головним чином це доповідні записки, звіти, стенограми, листування та інші матеріали, що характеризують партійно-управлінську систему на Одещині в 1937–1938 рр.

До архівних джерел, вивчених при підготовці дисертації, належать справи фонду 1 (Центрального комітету Компартії України) з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО). Перш за все це справи, що стосуються періоду 1937–1938 рр., з опису 6 (Протоколи засідань Політбюро ЦК Компартії України і матеріали до них. 1919–1967) та матеріали з опису 20 (Документи загального відділу ЦК КП(б)У і матеріали до них. 1918–1941). Певне значення для дослідження мають справи опису 16 цього ж фонду (Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК Компартії України і матеріали до них. «Окрема папка». 1923–1990). В Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ) опановано документи фонду 42 «Оперативно-статистична звітність», насамперед звітно-статистичні документи Одеського обласного управління НКВС та НКВС Молдавської АРСР, а також витяги із звітів про результати оперативно-слідчої роботи.

В дисертаційній роботі використані також друковані джерела – документальні (матеріали про діяльність органів НКВС та створених в ході репресій позасудових органів, тексти оперативних наказів, що регламентували хід і спрямування репресій, Кримінальний кодекс УРСР та інші законодавчі акти, постанови і розпорядження центральних і місцевих державних органів) та наративні (спогади учасників і свідків подій, родичів і друзів репресованих).

При підготовці дисертації було залучено матеріали і документи з періодичних друкованих видань досліджуваного періоду. Матеріали періодичної преси, в першу чергу місцевої, характеризують механізм нагнітання в суспільстві істерії, масової шпигуно- і ворогоманії, а також розкривають реакцію суспільства на масові репресії і в комплексі з архівно-слідчими справами частково відображають врахування органами НКВС інформації преси при виборі об'єктів репресій.

Отже, наявна джерельна база відкрила можливість для реалізації поставлених завдань, надала відповідну аргументацію положенням і висновкам дисертації.

У другому розділі «**Загальна характеристика архівно-слідчих справ та їхні класифікаційні ознаки**», що складається з шести параграфів, подано загальну характеристику архівно-слідчих справ 1937–1938 рр., розглянуто основні принципи класифікації їх та особливості формування. Визначено, що для справ цього періоду класифікацію доцільніше здійснювати за такими ознаками: 1) кількість притягнутих у справі осіб; 2) час порушення слідчої справи і термін її провадження; 3) місце порушення та провадження справи; 4) характер висуногого обвинувачення і його стале чи змінне формулювання в процесі слідства; 5) орган, який прийняв рішення по справі; 6) наявність і тип документа про реабілітацію або його відсутність.

Всі архівно-слідчі справи можна розподілити на одиночні і групові, що випливає із кількості підслідних, котрі по них проходять. Вони різняться не лише за обсягом матеріалів, а й за принципами систематизації їх в середині справ. По більшості справ хронологічний принцип підшиття документів не витриманий. Виокремлення документів з групової справи і подальше оформлення їх в одиночну, а також навпаки – об'єднання матеріалів одиночних справ у групову, здійснювались як протягом ведення слідства, так і в період передання справ до архіву та зберігання в архіві. Частина документів у групових справах стосується одночасно всіх підслідних, інша оформлена на кожного заарештованого окремо. Відсутність окремих нормативних документів або їхнє оформлення з грубими порушеннями встановлених законодавством норм простежується як постійне явище при дослідженні як одиночних, так і групових справ.

Аналіз архівно-слідчих справ 1937–1938 рр. дозволяє стверджувати, що в залежності від часу їхнього порушення існують певні відмінності. Справи першої половини 1937 р. мало чим відрізняються від справ попередніх років, мають сталий набір документів, відкладених у них внаслідок здійснених процесуальних дій, передбачених тогочасним законодавством. Різне збільшення масштабів репресій призвело до занедбання оформлення справ та зменшення в них відповідної кількості нормативних документів. Спрощена процедура провадження слідства і законодавчо закріплена мінімізація необхідного складу документів призвели до масштабної фальсифікації документів у процесі фабрикації численних контрреволюційних організацій. В багатьох випадках у справу вкладали бодай-якісь документи на підслідного, оскільки її формування здійснювалось вже після прийняття репресивного рішення. Організоване припинення «Великого терору» зумовило повернення до тих принципів формування і оформлення архівно-слідчих справ, які передували періоду сплеску масових репресій.

Одним з факторів, які впливали на утворення різних типів архівно-слідчих справ, було місце їхнього порушення та провадження слідства. Відносно повний комплект слідчих документів та певний рівень грамотності їх заповнення характерний для справ, які велися в обласному управлінні НКВС. Досить часто справи на кримінальників, осіб без постійного місця проживання та частину розкуркулених велися відділеннями міліції. У той же час справи на порушників кордону та перекинчиків провадив 26-й Одеський морський прикордонний загін, а справи на військовослужбовців – вихідців з території Одещини велися у військових округах за місцем служби заарештованих. Значно поступаються рівнем оформлення, обсягом, кількістю слідчих дій та складених у результаті цього документів архівно-слідчі справи районних відділень НКВС. Значна кількість складених в районах обвинувальних висновків потім дублювалась або дописувалась в обласному УНКВС. Серед справ фонду «П» архіву УСБУ в Одеській області різко вирізняються справи НКВС Молдавської РСР. Як правило, це найбільш «лаконічні» і швидко закінчувані справи, часто з єдиним протоколом допиту заарештованого і обвинувальним висновком з декількох фраз.

Дослідження архівно-слідчих справ показало, що однією з класифікаційних ознак є характер обвинувачення. В багатьох випадках формула звинувачення і статті, під які воно підпадало, в процесі провадження слідства змінювались. В основному це притаманне справам заарештованих за найбільш загальними формулюваннями, такими як антирадянська агітація і пропаганда, контрреволюційна діяльність тощо. В одних випадках на основі показань свідків, інших звинувачених, довідок з сільських рад або довідок з місця роботи підслідного обвинувачення конкретизувалося або додавались нові. В других, хоча таких випадків менше, окремі звинувачення знімалися або замінювались іншими. Як правило, це відбувалось через повну відсутність будь-яких компрометуючих матеріалів на заарештованого по цих звинуваченнях і відсутність можливостей для їхнього створення. Незмінними залишались обвинувачення у справах заарештованих за списками у відповідності з оперативними наказами НКВС СРСР або якщо вони були надто формальними і спирались на облікові дані і інформацію зі справ-формулярів.

У період масових репресій 1937–1938 рр. органи НКВС в залежності від характеру обвинувачення і наявної кількості слідчих матеріалів направляли справи на розгляд судових або позасудових органів, частина з яких були додатково створені спеціально для розгляду слідчих справ і прийняття рішень у спрощеному порядку. Масштабність репресій призвела до активізації і домінування саме позасудових органів. Перед направленням справи на розгляд того чи іншого органу відповідним чином формували склад її документів. Прокуратура від нагляду за дотриманням законності в органах держбезпеки фактично усувалась. Безконтрольний каральний апарат «судив» без свідків, без захисту, без ознайомлення зі слідчою справою і навіть без самого звинуваченого. Безпорадний радянський суд перетворився на вірнопіддане знаряддя партійної влади. Судове слідство являло собою жалюгідну подоби дотримання законності і здійснення правосуддя. Судові інстанції цілком залежали від ви-

значеної радянськими і партійними органами рознарядки на знищення населення. Документація органів, які приймали репресивні рішення, була вкрай спрощена, а її шаблонний зміст цілком відповідав примітивізму слідчих дій органів НКВС.

Встановлено, що перегляд окремих справ, по яких вже було винесене репресивне рішення, почався з кінця 1938 р., хоча в більшості випадків дія вироку залишалась у силі. Справи заарештованих, котрі знаходились на стадії попереднього слідства, почали розглядатись більш лояльно, а рішення виносились м'якші, ніж у період спалаху репресій. Деякі з таких справ припинялись за недоведенням або відсутністю складу злочину. Перегляд справ наприкінці 1930-х рр., у період другої половини 1950–1960-х рр. та наприкінці 1980–1990-х рр. здійснювався при різному розумінні поняття «контрреволюційні злочини», характеризувався різним спектром та глибиною проведених заходів. Внаслідок цього до справ додавались різні за видом, обсягом та кількістю документи, спричиняючи їхнє типологічне розмаїття. Зміна історичної ситуації спричинила поступову зміну ставлення суспільства до жертв політичних репресій.

Третій розділ «**Структурно-джерелознавчий аналіз архівно-слідчих справ та їхній інформаційний потенціал**» поділений на сім підрозділів. Основну увагу в ньому приділено визначенню якомога ширшої кількості основних типів документів, які формувались на стадії порушення справи, оформлення арешту й обшуку, в процесі провадження слідства, прийняття репресивного рішення та його виконання, під час перегляду справи і реабілітації, а також їх значення на кожній із стадій формування справи і найбільш стандартний зовнішній вигляд.

Впродовж періоду зберігання склад і порядок розміщення матеріалів архівно-слідчих справ змінювався. Не є сталим він і зараз. Найбільш численні переформування із вилученням низки документів характерні для справ з наявними в них оперативними документами, а також підготовлених для передання до державного архіву. Виявити попередній склад документів частково дозволяють їхні описи. Переміщення справ по фондах різних структур органів держбезпеки крім зміни кодифікаційних номерів призвело до появи різних варіантів нумерації сторінок, у зв'язку з доданням до них нових документів чи вилученням наявних. Все це створює проблеми при дослідженні цього історичного джерела.

До порушення слідчої справи органи НКВС займалися збиранням компрометуючих матеріалів. Частина з них відкладалася в розділі «Матеріали облікових даних» і слугувала доказами вини заарештованих. В багатьох випадках такі матеріали фабрикувались вже в процесі слідства, щоб створити хоча б видиме підґрунтя підстав для арешту. Значна кількість описаних документів (крім довідок сільських рад) сьогодні частково або повністю вилучені з архівно-слідчих справ.

В процесі оформлення матеріалів арешту й обшуку слідчі органи мали обґрунтувати доцільність арешту людини за визначеним і сформульованим звинуваченням, на законних підставах здійснити арешт і обшук, а також отримати і зафіксувати необхідний мінімум первинної інформації про заарештованого. В період 1937–1938 рр. спостерігається масове порушення процедури оформлення цих до-

кументів. Найпоширенішими є заповнення документів заднім числом, відсутність статей Кримінального кодексу УРСР, зміна формулювання звинувачення і його суті, фальсифікація біографічних даних заарештованих тощо. Всі описані основні типи документів, які формувалися на стадії порушення справи та оформлення арешту й обшуку, далеко не завжди присутні в архівно-слідчих справах, зосереджені там у хронологічній послідовності та мають сталу форму бланків.

При провадженні попереднього слідства працівники каральних органів намагалися отримати від звинувачених зізнання в інкримінованих їм злочинах. Основними документами є протоколи допитів звинувачених та свідків, протоколи очних ставок між заарештованими або зі свідками та заяви-зізнання, з якими в'язні нібито звертались до керівництва НКВС. Матеріали цієї частини слідства найбільшою мірою сфальсифіковані і вимагають особливо критичного ставлення та перевірки під час роботи з ними.

Щоб створювати міф про боротьбу радянської влади зі своїми ворогами, працівники НКВС мали оперативно фабрикувати різні контрреволюційні організації, мінімально спираючись на біографічні дані і реальні факти з життя заарештованих та їхніх знайомих. Вся інформація про звинувачених подавалась як «контрреволюційні дії», опозиції владі, антирадянські настрої. У масовому порядку додавались вигадані слідчими злочини, які часто своєю абсурдністю виходять за межі логіки. В умовах розкручування маховика репресій від звинувачених вимагали не лише визнати особисту вину, але й обмовити інших людей. За таких обставин провадження слідства винною виявлялась більша частина населення країни.

В архівно-слідчих справах відкладалась документація різних органів, які приймали репресивні рішення в період 1937–1938 рр. Але всі вони, не зважаючи на те – судові це чи позасудові рішення, є свідченнями зневаги до норм законодавства і попрання основних прав людини. Недбалість в оформленні, а часом і фальсифікація даних спостерігається і в документах про виконання репресивного рішення та періоду відбуття покарання. Це потребує критичного ставлення до них та співвіднесення з інформацією інших документів та джерел.

В залежності від історичного періоду і обставин порушення питання про перегляд архівно-слідчих справ на предмет припинення (реабілітації) до них додавалась різна кількість нових документів. Можна виділити такі особливості цього процесу: 1) наприкінці 1930-х рр. він здійснювався формально, і більшість справ залишилась не переглянутими або клопотання про їх перегляд відхилялось; 2) протягом другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. процес перегляду набув загальнодержавного масштабу, але був вибірковим і незавершеним. По більшості переглянутих справ проводилось додаткове розслідування, що характеризувалось виявленням широкого кола додаткової інформації про репресованих з метою визначення їхньої вини шляхом встановлення повноти слідства і ступеню фальсифікації матеріалів; 3) з 1989-го і в 1990-ті рр. додаткове розслідування як правило не проводилось і по справі приймався висновок прокуратури про реабілітацію репресованого на підставі указу від 16 січня 1989 р. і закону від 17 квітня 1991 р.

Наявність якомога більшої кількості різних типів документів прямо впливає на інформаційний потенціал архівно-слідчої справи, підвищує її фактологічний рівень і створює ширші можливості для визначення рівня достовірності інформації шляхом співставлення та порівняння даних з окремих частин справи. Велике значення при цьому мають матеріали періоду перегляду справи. З одного боку, накопичення інформації відбувалося внаслідок численних перевірок фактів попереднього слідства, а з іншого – як результат доповнення інформаційного змісту справ через відсутність обов'язкових документів слідства на його попередній стадії. У той же час обсяг справи залежить від соціального статусу заарештованого, його приналежності до комуністичної партії, тривалості слідства та формулювання звинувачення, яке він отримав.

У **висновках** підбито підсумки і узагальнено результати дисертаційного дослідження, які можна звести до таких положень:

1. Архівно-слідчі справи є масовим видом історичних джерел, здатним розкрити різноманітні аспекти новітньої історії України в часи радянських репресій, зокрема їхню реальну спрямованість щодо усіх категорій і груп населення, біографічні дані і долю окремих жертв. Вони займають вагомe місце серед джерельного комплексу архівів радянських спецслужб. Особливо велика кількість справ стосується періоду 1937–1938 рр., який вже багато років іменують «Великим терором».

2. Дослідження архівно-слідчих справ дозволяє відзначити, що фонди припинених справ в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Служби безпеки України, державних архівах та архівах управління СБУ в ряді областей, зокрема Одеській, являють собою так звану природну вибірку – певну частку даних, що збереглися від загальної сукупності. Внаслідок специфіки реабілітаційного процесу, в ході якого була реабілітована лише частина репресованих, тривалого процесу зберігання архівно-слідчих справ, переданні або не переданні їх до державних архівів, вилучення документів з них, розсилки багатьох справ за місцем народження репресованих та адміністративно-територіальними змінами областей і підконтрольних органам держбезпеки територій на сьогодні в фонді припинених справ знаходиться лише частина від великого масиву всіх джерел цього виду. Цей факт підтверджує також порівняння кількості наявних у фонді архівно-слідчих справ із протоколами позасудових органів – «двійки», «особливої наради», «трійок» та статистичними даними зі звітних документів управління НКВС по Одеській області. Співставлення цієї інформації з даними, отриманими шляхом системного описання справ фонду «П», підтверджує, що вони є лише частиною загального масиву цих джерел. Статистична звітність НКВС зазнавала значних маніпуляцій, і тому найбільш повне уявлення про феномен репресій та кількість репресованих дають саме протоколи позасудових репресивних органів, що досі залишаються «таємними». Наведені в роботі статистичні дані є попередніми і відносними, оскільки немає повного доступу до всіх джерел по темі, які збереглися, а багато джерел протягом періоду зберігання за різних обставин були знищені.

3. Аналіз фонду припинених справ – це вкрай необхідний, проте недостатній етап роботи в дослідженні репресій. Необхідне опанування і залучення до науково-

го обігу всіх наявних джерельних матеріалів кожного центрального та місцевого карального органу, як-от: оглядово-аналітичних, інформаційних, нормативних, наказних, звітних тощо. Без цього неможливий повний і об'єктивний аналіз у дослідженні даної теми. Незважаючи на майже п'ятнадцятирічну роботу з архівно-слідчими справами, опис регіональних фондів в Україні все ще знаходиться на початковій стадії. Лише окремі справи найбільш знаних діячів культури, науки, політики, репресованих за часів радянської влади, або ж найбільш гучні процеси, влаштовані нею, стали об'єктом дослідження вчених. Однією з причин цього залишається обмеження доступу для роботи з архівно-слідчими справами широкого кола дослідників.

4. Особливістю кожної архівно-слідчої справи є персоналізація. Одним з аспектів цінності цього історичного джерела є можливість прослідкувати долю окремої людини, яка зазнала дії репресивної машини, та уявити безжальний механізм цього процесу. Отриманню подібної інформації у більш повному обсязі сприяє вивчення особливостей формування цих справ на різних етапах проведення репресій. Матеріали архівно-слідчих справ підтверджують думку, що головною тенденцією в спрямуванні репресій було здійснення їх проти всіх категорій, національностей та верств населення. Проте в залежності від пропорцій складу населення, що мешкало на тій чи іншій території, співвідношення категорій репресованих змінюється. Із загальною ситуацією випадують репресії за національною ознакою, особливо проти німців і поляків, щодо яких існували спеціальні накази НКВС СРСР. В поліетнічній за складом населення Одещині здійснення «національних операцій» мало також низку інших особливостей. Окремою категорією репресованих є члени сімей зрадників батьківщини, злочином яких влада визнавала лише наявність родинних зв'язків з репресованими.

5. У результаті вивчення численних архівно-слідчих справ і комплексів документів з них дисертант встановив спектр типів документів, які входили до складу справ у період 1937–1938 рр., і здійснив їхній джерелознавчий аналіз. Крім компонентів оформлення справи всі її матеріали можна умовно розподілити на декілька груп, пов'язаних із характером слідчих дій (документи зібрані до порушення слідчої справи, оформлення обшуку та арешту, провадження попереднього слідства), характером рішення репресивних органів та його виконання, характером матеріалів перегляду справи та реабілітації.

6. Архівно-слідчі справи відрізняються своєю складністю, оскільки до багатьох із них додаються КНС (контрольно-наглядові справи), до деяких – особиста справа ув'язненого (з в'язниці або табору), в деяких є майнові справи, – однак всі вони продовжують залишатись для дослідників закритими.

7. Джерелознавчий аналіз показав, що в загальному вигляді склад і структура документів слідчих справ того часу залишалася сталою, однак кількість документів і порядок їхнього розміщення у кожному конкретному випадку різні. Серйозною проблемою залишається вилучення документів з архівно-слідчих справ, яке тривало на всіх етапах їхнього зберігання і продовжується в наш час. Робота ускладнюється також частотою відсутності у справі чіткої нумерації аркушів або наявності кількох її варіантів. Це не дозволяє точно визначити кількість аркушів у справі, а у

разі самостійних підрахунків стверджувати, що вона залишиться незмінною впродовж наступного періоду зберігання.

8. Сама архівно-слідча справа чітко формалізована і обов'язково складається з блоків документів. Лише в окремих справах відбито суть тих компрометуючих матеріалів, якими володіли органи НКВС на момент арешту людини. В більшості випадків таких матеріалів взагалі не існувало, їх створювали слідчі вже в процесі масових арештів. Цю інформацію до сьогодні продовжують вважати секретною, і активно вилучають відповідні документи. Комплексне вивчення багатьох архівно-слідчих справ дозволяє простежити, як, маючи лише прізвище людини в протоколах допитів інших осіб, слідчі будували на цьому звинувачення і далі в геометричній прогресії розгортали арешти і пов'язували між собою сфабриковані справи.

9. Вивчення матеріалів великої кількості архівно-слідчих справ, які нині зберігаються в архіві УСБУ в Одеській області, створених різними управліннями НКВС, доводить, що за зовнішнім виглядом і оформленням документи стандартні. Вони різноманітні за змістом та часто виходять за хронологічні рамки конкретної справи. Це безперечно розширює інформаційний простір цього виду джерел. Наявність у них документів з інших справ або створених поза системою каральних органів сприяє більш повному розкриттю як репресивного механізму, так і інших явищ радянської дійсності, що підвищує фактологічний рівень цих історичних джерел. Як і будь-яке історичне джерело, архівно-слідчі справи несуть на собі відбиток часу, що позначився не лише на формі, мові, діловодному оформленні, але й на змісті документів.

10. Дослідження матеріалів перегляду справ різних років показало, що вони відрізняються складом заходів додаткового слідства та свідчать про поступову еволюцію суспільних поглядів на т. зв. контрреволюційні злочини у бік визнання репресованих жертвами свавілля каральних органів тоталітарної держави. Разом з тим, як комплексне джерело, вони здатні розкрити механізм відносин влади і суспільства, виявити ознаки поступової зміни ставлення до суб'єктів репресій. В один період це відчуження, зневага, несприйняття, ненависть, бажання знищити, а в інший – реабілітація, відновлення доброго імені, співчуття, часто навіть захоплення. Враховуючи масовість цього виду джерел, інформація з них дозволяє також в цілому досить точно уявити протиріччя в партії і суспільстві, поведінку і думки людей, морально-психологічний стан всього суспільства. Архівно-слідчі справи мають унікальний інформаційний потенціал з огляду на те, що інших джерел, здатних розкрити сутність репресій конкретних людей та прослідкувати їх в часі, просто не існує. Проте вони не повністю вичерпують дану тему і не закривають її.

11. Архівно-слідчі справи – це унікальне і надзвичайно цінне джерело для вивчення особливостей масової свідомості, притаманної громадянам СРСР в різні періоди його існування, і впливу цієї свідомості на індивідуальну поведінку людини. Вони дають можливість дослідження соціальної психології і суспільної моралі.

12. Дисертант вважає, що матеріали архівно-слідчих справ при відповідному критичному ставленні до них здатні розкрити багато невідомих сторінок історії масових репресій, розвінчати усталені міфологи та стереотипи, дозволяють більш

об'єктивно підійти до вирішення дослідницьких проблем. Використання при роботі з ними текстового, порівняльного, структурного та інших методів, а також комплексне використання цих матеріалів разом з іншими джерелами гарантує високий рівень достовірності отриманої інформації.

13. Вкрай необхідно також наголосити на тому, що механічне використання документів архівно-слідчих справ, позбавлене критичного аналізу, ретельної перевірки отриманої інформації в межах джерельного комплексу самої справи або суміжних із нею справ чи здійснення такої перевірки за іншими джерелами, здатне позбавити об'єктивності історичні дослідження, внести фактологічну плутанину та спричинити появу нових фальсифікацій і неправдивих відомостей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1.3 історії історичного факультету Одеського університету у 1930-ті роки: декан Ізраїль Давидович Сероглазов // Записки історичного факультету. – Одеса: Астропринт, 2004. – Вип. 15. – С. 509–520.

2.3 історії національних репресій 1937 року на півдні України: справа «німецької організації на Одеській залізниці» // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2005. – № 6 (18). – С. 143–155.

3. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С. 380–388.

4. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 260–273.

5. Деякі аспекти джерелознавчих можливостей архівно-слідчих справ при дослідженні української історії 1937–1938 років // Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті: Збірник матеріалів II Міжнародної конференції. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 121–124.

6. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення біографій репресованих у 1937–1938 роках // Філософські пошуки. – Вип. XVII–XVIII. – Львів – Одеса, 2004. – С. 651–658.

7. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. – Т. 3 / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – Одесса: ОКФА, 2005. – С. 827–842.

8. Заручники системи: справа контрреволюційної організації болгарських політемігрантів // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одес-

скої області за годы советской власти. – Т. 3 / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – Одесса: ОКФА, 2005. – С. 843–869. (У співавторстві з І. В. Бриношем; автор – 50 %).

9. Методи слідства в період масових репресій 1937–1938 років на Одещині (на матеріалах архіву УСБУ) // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Одесса: Optimum, 2006. – С. 101–119.

10. Одеська «Просвіта» в 1918–1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // II Міжнародна науково-практична конференція «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє». – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 82.

АНОТАЦІЇ

Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2006.

У дисертації здійснено комплексний аналіз архівно-слідчих справ як джерела вивчення історії репресій в Україні у період «Великого терору» 1937–1938 рр. На основі дослідження одного з фондів припинених справ, де вони зберігаються (архіву УСБУ в Одеській області), з'ясовано основні ознаки, що дозволяють класифікувати цей вид масових джерел і визначити притаманні їм особливості формування і систематизації документів. Встановлено, що значний вплив на процес формування справ мали час і місце їх порушення і провадження слідства, характер обвинувачення і орган, що приймав рішення у справі. Процес перегляду справи і реабілітації в залежності від періоду також вносив корективи у формування справи та рівень її інформативного потенціалу. Істотні відмінності простежуються між одиночними та груповими справами. Евристичним шляхом виявлено основні типи документів, що містяться у справах. Проаналізовано їхню структуру, значення на кожній із стадій формування справи, а також проблеми повноти та достовірності інформації. Визначено інформаційний потенціал архівно-слідчих справ та їхню цінність як джерела з історії вивчення масових репресій.

Ключові слова: архівно-слідчі справи, історичне джерело, документи, інформаційний потенціал, фабрикація, НКВС, масові репресії, слідство, судові та позасудові органи.

Petrovs'kyi E. P. Investigational cases as a source of study of repressions in 1937–1938 in Ukraine. – Manuscript.

The dissertation submitted for the candidate degree in History in specialty 07.00.06 – Historiography, Source Study and special historical subjects. – M. Hrushevs'kyi institute of Ukrainian archeography and source studies. – Kyiv, 2006.

Complex analysis of archive investigatory cases as a source of information for the study of the history of repressions in Ukraine in carried out in the dissertation. The analy-

sis is based on the research of materials from a fund of sustained investigatory cases in the archive of Ukrainian State Security Office in Odessa region. The distinctive characteristics of investigatory cases as a source of information are determined, the peculiarities of drawing up and systematizing documents are indicated. It's established that the procedure of forming cases was greatly influenced by the time and place of their initiating, the type of charge and the body that made resolutions. The process of revising cases informative potential were also dependent upon the time that process was conducted. There can be observed essential distinctions between individual and group cases. Basic types of documents contained in cases are established in heuristic way. The documents structure, their significance on every stage of forming cases are analyzed as well as the problems of completeness and reliability of the information. Informative potential of archive investigatory cases and their importance as a source of information on mass repressions history are determined.

Key words: archive investigatory cases, historical source, documents, informative potential, fabrication, NKVS (later called KGB), mass repressions, investigation, judicial and extrajudicial bodies.

Петровский Э. П. Архивно-следственные дела как источник изучения истории репрессий в Украине в 1937–1938 годах. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского. – Киев, 2006.

В диссертации впервые проведен комплексный анализ, систематизация и описание архивно-следственных дел 1937–1938 гг. фонда «П» архива УСБУ в Одесской области. Определены особенности формирования фонда прекращенных дел и хранения в нем архивно-следственных дел, а также проблемы их изучения и использования.

Дана общая характеристика архивно-следственных дел, рассмотрены особенности формирования и систематизации их документов. Диссертантом определены классификационные признаки, присущие делам изучаемого периода. В зависимости от количества привлеченных в ходе следствия по делу людей архивно-следственные дела делятся на одиночные и групповые. Их оформление имеет ряд отличий.

На процесс формирования архивно-следственного дела и систематизацию в нем документов в значительной мере влияло время заведения следственного дела, срок ведения следствия и время принятия репрессивного решения. Для периода «Большого террора» характерно резкое уменьшение количества следственных документов и максимальное упрощение следственных действий. На состав и оформление документов также влияло место возбуждения дела и орган, проводивший следственные действия. В зависимости от этих факторов дела существенно разнятся даже в пределах одного архивного фонда.

Многим делам свойственна изменяемая в процессе следствия формулировка обвинения. В зависимости от характера предъявленного обвинения и количества следственных материалов дела направлялись на рассмотрение судебных или внесудебных органов. Масштабность репрессий привела к активизации и доминированию именно внесудебных органов. Перед направлением дела на рассмотрение того или иного органа соответствующим образом формировался состав его документов. Документация органов, которые принимали репрессивные решения, была до крайности упрощена, а её шаблонное содержание целиком соответствовало профанации следственных действий, осуществлявшихся органами НКВД.

Большое значение для формирования архивно-следственного дела имело проведение следственных действий по его пересмотру, а также наличие и тип документа о реабилитации или его отсутствие. Пересмотр дел, в зависимости от исторического периода, совершался при разном понимании понятия «контрреволюционные преступления», характеризовался различным спектром и глубиной проведенных действий. Вследствие этого к делам подшивались разного вида, объема и количества документы, создавая их типологическое разнообразие. Изменение исторической ситуации привело к постепенному изменению отношения общества к жертвам политических репрессий.

Путем структурно-источниковедческого анализа архивно-следственных дел выяснена их структура и основные типы документов, формирующиеся на стадии заведения дела, оформления ареста и обыска, в процессе ведения следствия, принятия репрессивного решения и его исполнения, а также во время пересмотра дела и реабилитации. Рассмотрены также основные компоненты дела и проблемы, связанные с изъятием отдельных документов. Определено, что наличие как можно большего количества типов документов влияет на информативные возможности архивно-следственных дел, повышает их фактологический уровень и создает дополнительные возможности для определения уровня достоверности информации путем сопоставления и сравнения данных из отдельных его частей. Проанализирован информативный потенциал этого вида источника для изучения как биографий репрессированных, для которых арест и содержание под стражей был отдельным, часто последним этапом их жизни, так и исследования истории репрессий в целом. Представленная в архивно-следственных делах информация уникальна, поскольку ни один другой источник не в состоянии показать репрессии во времени: от начала формирования компрометирующих материалов и до принятия репрессивного решения.

В целом архивно-следственные дела являются уникальным видом исторического источника, требующим, однако, критического отношения ко многим содержащимся в них документам. Опыт работы с ними в сочетании с применением ряда источниковедческих методов и комплексное использование с другими источниками гарантируют высокий уровень достоверности полученной информации.

Ключевые слова: архивно-следственные дела, исторический источник, документы, информативные возможности, фабрикация, НКВД, массовые репрессии, следствие, судебные и внесудебные органы.

Підписано до друку 25.07.2006. Формат $60 \times 84 \frac{1}{16}$
Умов. друк. арк. 1,18. Наклад 100 прим. Зам. № 2003

Віддруковано з оригінал-макета в Ізмаїльській міській типографії
вул. Ватутіна, 38, Ізмаїл, 68612